

Lét, érvény, jog

I. A jogelmélet nem térhet ki a lét és érvény viszonyának kérdése elől. A jogeset tény, tehát a jog pozitivitása, azaz jogesetekről való leolvashatósága is a létben gyökerezik. A jogtétel ellenben érvénytartalom, tényleges értékítéletek jelentéstartalma, amelynek értékalapjait és következményeit a dogmatikus jogtudomány a tényektől függetlenül határozhatja meg. Az esetet már most az teszi jogesetté, hogy jogtétel alá vonható, minősíthető; a tételt pedig az teszi jogtétellé, hogy jogesetekről leolvasható. Nyilvánvaló tehát, hogy a jog sem a ténybeli eset egymagában, sem az érvényes tétel egymagában, hanem a kettőnek a kölcsönös vonatkozása.

Az a kérdés tehát, hogy lét és érvény, tény és érték között milyen kapcsolat lehetséges s hogy e kapcsolat természete milyen feltételeket szab a gondolkodás elé, életkérdése minden jogász gondolatműveletnek. De ezen a kérdéson fordul meg a jog lényegének és a jogi módszer természetének a helyes leírása is. Igaz, hogy a lét és érvény kapcsolata s az annak megfelelő módszer nem egyedül a jog és a jogelmélet privilegiuma. A kérdés közös előkérdése az összes u. n. szellem- vagy kultúrtudományoknak. Ez nem változtat azon, hogy a kérdés megoldása nélkül a jogtudományok tudományjellege époly bizonytalan és vitatható marad, mint a többi szellem-tudományoké.

II. A létező és az érvényes, a tény és az érték fogalmainak logikai viszonya definícióik helyességétől függ. Vannak, akik léten, valóságon, tényen, létezőn oly tág fogalmat értenek, amely sokszor az értéket is magában foglalja (metafizikai, ontológiai létfogalom). Vannak továbbá, akik nem hajlandók minden érvényest értéknek nevezni, hanem az érték fogalmából kizárják pl. a logikai vagy a matematikai értelemben érvényest. Itt egyszerűség és szabatosság kedvéért az értéket az érvénnyel egyértelműnek, a létezőt ellenben az értéktől merőben különbözónek fogjuk tekinteni. Nem akarunk elébevágni annak a kérdésnek, hogy a szabatos ismeret határán túl nem esnek-e össze, nem reflexe, függvénye-e egyik a másiknak vagy végül nem tartják-e egymást kölcsönösen egyensúlyban. A lét

és az érvény, a tény és az érték viszonya ezúttal csak a szabatos ismeret és a formális logika határai között érdekel bennünket.

Ezeket előrebocsátva azt kell mondanunk, hogy a tény létező, az érték ellenben érvényes valami. A lét és érvény törzsfogalmait még közelebbről is körülírhatjuk. A tény a valóság vagy természet egy darabja. A tény téridőbeli (A), okozatosan szükségszerű (B) és érzéki (C) valami. Az érték ezzel szemben nem-téridőbeli (non-A), nem okozatosan szükségszerű (non-B) és nem-érzéki (non-C) valami. Ami pedig nem-téridőbeli, nem okozatosan szükségszerű, nem-érzéki és mégis valami, azaz objektíve megáll: az érvényes. A tény a lét, az érték az érvény törzsfogalmait teljesen kitölti.

Amidőn e definíciók alapján megkeressük a fogalmak egymás közti viszonyainak azt az osztályát, amelybe a tény és érték fogalmainak viszonya beleillik, Ziehen világos osztályozásait és terminológiáját követjük.

Tény és érték mindenekelőtt *disparat* fogalmak abban az értelemben, hogy *tartalmuk* egyetlen közös jegyet sem mutat fel, minnek következtében nincs közös felsőfogalmuk, kivéve a „valami“ fogalmát. A két fogalom továbbá *disjunktív* azért, mert a „valami“ fogalma alá és egymásnak mellérendelt (koordinált) oly fogalmak, amelyek *terjedelmének* egyetlen része sem közös, sőt fogalmi jegyeik egymásnak tagadását jelentik.

De a tény és az érték fogalmai nem csupán tartalmilag és terjedelemben merőben különböző (*disparat* és *disjunktív*), hanem egyúttal egymást kölcsönösen *kizáró*, *repugnans* fogalmak.

Repugnans (egymást kölcsönösen kizáró) fogalmak azok, amelyek alá tartozó faj- vagy egyedi fogalmaknak egyike sem, tehát terjedelmüknek egyetlen része sem közös. *Repugnans* fogalmi jegyek *összeférhetetlenek*.

Ilyenek a *kontradiktoriusan* ellentétes, azaz egymásnak *teljes* (totális) *tagadását* jelentő fogalmak. De összeférhetetlenek a *kontrapositoriusan* ellentétes, azaz egymásnak *részleges tagadását* jelentő fogalmak is.

A fogalmak összeférhetetlensége, repugnanciája vagy ellentéte a *tartalmi* és *terjedelembeli különbségüknek* minősített esete. Két fogalom *részbeni tartalmi egyenlőség* mellett is lehet összeférhetetlen. Így pl. a gerinces és a gerinctelen állatok fogalma *részbeni tartalmi egyenlőség* mellett egymást kizáró, kontrapositorius és *disjunktív* fogalompár. Míg eszerint összeférhetetlen fogalmak is lehetnek *tartalmilag* részben egyenlőek, addig csakis összeférő fogalmak eshetnek egybe, fedhetik vagy keresztezhetik egymást, ha csak részben is, *terjedelmileg*.

Teljes *tartalmi* különbözőség esetén összeférhetelenség áll elő, ha az egyik fogalom a másiknak az övétől különböző jegyei közül akár csak egyet is kizár. Ha a különböző jegyek valamennyien megtűrik egymást (összeférnek) s a teljes tartalmi különbség csak azt jelenti, hogy az egyik fogalom jegyei nem tartoznak a másiknak *el-*

engedhetetlen jegyei közé, akkor a két fogalomnak van egymást fedő, keresztező terjedelme (*konjunktív* fogalmak). Ha azonban az egyik fogalom jegyei között csak *egy* is van olyan, amely a másik fogalommal összeférhetetlen, azaz, ha a másik fogalom az elsőnek *nem valamennyi* elengedhetetlen jegyét túri meg, a teljes tartalmi különbség már akkor is összeférhetlenséggé, repugnanciává minősül. A repugnanciához tehát elegendő, ha a két fogalom jegyei között csupán egyetlen jegypár kontradiktóriusan ellentétes.

Végül teljes *terjedelembeli* különbség esetén a kérdéses fogalmak okvetlenül összeférhetetlenek.

Tény és érték eszerint mindenkép összeférhetetlen fogalmak. Kérdéses csak az lehet, hogy ezeknek mely osztályába tartoznak. Ha a „valamit“ elengedhetetlen közös jegyüknek fogjuk fel, akkor csak *kontrapozítoriusan* ellentétes fogalmak lennének. Csakhogy a „valami“ fogalmától bátran eltekinthetünk, mely esetben tény és érték *kontradiktórius* fogalmakká válnak. Ha ugyanis a „valami“ fogalmától nem lehetne és kellene eltekinteni, akkor „valamit“ jelentő fogalmak között kontradiktórius ellentét egyáltalában nem is állhatna fenn.

A tény és az érték fogalmai közötti logikai ellentét azzal akarják cáfolni, hogy a létezőnek csak az a nemlétező ellentéte, amely *lehetne* létező. Az érték azonban oly nemlétező, amely elvileg nem is lehet létező, tehát a fennállásnak egy *más módját*, nem pedig a létező ellentétét jelenti.

Ily alapon érvelve az értéknek csak a negatív érték lenne az ellentéte, az érvényesnek csak az érvénytelen, az igazságosnak csak az igazságtalan. Egy asztalra nem illik az a jelző, hogy igazságtalan, hanem csak az, hogy nem igazságos. Az asztal, mint a létező általában, elvileg nem is lehetne érvényes, igazságos, tehát nem ellentéte ezeknek, hanem csak egy más módja a fennállásnak.

Az bizonyos, hogy itt a tagadásnak két különféle módjáról van szó. Csakhogy ami nemcsak, hogy nem létezik, hanem nem is létezhetik, az nem kisebb, hanem *nagyobb mérvben* kizárása (negatívuma) a létezőnek. A nemérvényes az érvénytelenhez képest *fokozott mértékben* ellentéte (kizárása) az érvényesnek. Ez ép abból következik, hogy az érvénytelen csak az érvényes bizonyos fokozatának, de nem fennállásmódjának a tagadása, a nem-érvényes pedig kizárása (tagadása) ez utóbbinak is. A létezhető nemlétező hasonlóképpen csak a létező aktualitásának, de nem fennállásmódjának a tagadása, a nemlétezhető nemlétező ellenben kizárása (tagadása) ez utóbbinak is.

Az érvénytelen nem az érvényes *minőségének*, hanem csak *mennyiségének*; a létezhető nemlétező nem a létező *minőségének*, hanem csak *aktualitásának* a tagadása (kizárása).

Az érvényes-érvénytelen, a létező és a létezhető-nemlétező különbségénél logikai sorozat két ellentétes végpontjáról: *kontrárius* fogalmakról van szó. A fogalmaknak ilyen *poláris* szembehelyezése

sokkal szerényebb logikai ellentétet rejt magában, mint teljes vagy akár csak részleges tagadásuk. Ez azzal függ össze, hogy az igazi logikai ellentét alapja mindig formális tagadás. Ezért két pozitív fogalom között voltaképpen szigorú logikai ellentét nincs. A fehér és fekete kontrárius szembehelyezése semmiesetre sem az a gyökeres logikai ellentét, mint a fehér és nem-fehér kontradiktorius ellentéte. A tény és érték, a lét és érvény is csak akkor mutatkoznak szigorú logikai ellentétnek, ha egymás negációjakép definiáltuk őket.

Abból, hogy tény és érték között logikai ellentét van, az következik, hogy sem egyiket a másikról, sem harmadik ismerettárgyról egyszerre mindkettőt állítani nem lehet. Minden olyan tétel logikailag ellenmondó tehát, amely közvetlenül vagy közvetve azt állítja, hogy a jog olyan ismerettárgy, amely merő létező és merő érték is egyszerre.

III. Ha tény és érték, lét és érvény között logikai ellentét van, ha egymást kölcsönösen kizárják és egymással összeférhetetlenek, akkor súlyos problémává válik a tények *helyességének* és az értékek *pozitivitásának* a szellemtudományok számára kiindulópontul szolgáló tüneménye. A pozitív érvénytartalmak (normák) és a releváns tények szerkezetének magyarázata egyenesen a jogtudomány jó lelkiismeretének a kérdése.

Előre kell bocsátanunk, hogy tény és érték, mint meghatározásuk mutatja, nem csupán merő fogalmak, hanem ismerettárgyak is. *Ismerettárgy* nem minden fogalom, nem minden *gondolattárgy*. A „valami“ pl. *gondolattárgy*, fogalom, de nem ismerettárgy. Ismerettárgy csak az, aminek *alogikus* — érzéki vagy nem érzéki — *anyaga logikai formában*, kategoriában, törzsfogalomban megáll. *Tudományos ismerettárgy* pedig az, amelyről *módszeres ismeret* lehetséges, amely *szabatos törvényszerűség* alatt áll.

Ilyen a tény. Alogikus anyaga érzéki, logikai törzsfogalma a lét, szabatos törvényszerűsége a kauzalitás és módszeres ismerete a természettudomány.

Az érték is ismerettárgy, ha van alogikus, bár nem-érzéki anyaga. Ez hiányzik a logikai értéknél s ezért van, hogy a formális logika merő fogalmakkal, *gondolattárgyakkal* foglalkozik csupán. A többi értéknek van alogikus nem-érzéki anyaga, pl. a szép vagy a jó redukálhatatlan minősége. Van logikai törzsfogalma: az érvényesség. Törvényszerűsége a delegáció és a beszámítás logikai összefüggései és módszeres ismerete a normalogika.

Minthogy a lét és érvény törzsfogalmai egymást logikailag kizárják, az ismerettárgyak körét pedig kimerítik, a kettő kapcsolatát nem gondolhatjuk belőlük összegyúrt harmadik ismerettárgynak. Ennek lehetne ugyan alogikus anyaga, de nem lehetne logikai formája, törzsfogalma, sem törvényszerűsége, sem módszeres ismerete.

Egyedüli kivétel a logikai érték, amely tisztasága, formaszerűsége következtében, tehát ép azért, mert magának nincs alogikus anyaga, mert maga nem ismerettárgy, képes az alogikus anyagból,

tehát nem már kész ismerettárgyból, ismerettárgyat teremteni. A kivétel tehát csak látszólagos, mert itt sem két egymást kizáró ismerettárgynak az összegyűráséről van szó. A logikai érték kapcsolata az alogikus anyaggal nem prejudikál tehát a pozitívítás és a helyesség kérdésének.

Az eddigi negatív eredmény tehát az, hogy a létet és az érvényt, a tényt és az értéket nem lehet másként szabatosan meghatározni, mint úgy, hogy lényeges jegyeik egymásnak negációját jelentik, tehát mint ellentétes, egymást kizáró, összeférhetetlen fogalmakat. Minthogy pedig olyan ismerettárgy nem képzelhető, amely összeférhetetlen logikai formákat és egymást kizáró törvényszerűségeket egyesítene magában, amely létező és nemlétező, érvényes és nemérvényes lenne egyúttal, amely alá lenne vetve és ugyanakkor nem lenne alávetve a kauzalitás törvényének: ennél fogva a tény és az érték kapcsolata, a pozitívítás és az értékesség nem jelenthet egy tárggyá, egy dologgá való összeolvadást.

A pozitívítás szerkezetét már most Kelsen úgy magyarázta, hogy bár a lét és az érvény egymást kizáró gondolkodási formák, mégis lehet közös tartalmuk. Így pl. a lopás törvényes tényálladéka a jogtételben megírt elvont érvény-(tilalom)-tartalom, a lopás konkrét tényálladéka ellenben a jogesetben adott léttartalom. Az elsőnek az érvény a gondolkodási formája, az utóbbié a lét. De az érvénytartalom és a léttartalom azonos, a lopás *misége* ugyanaz, akár létező, akár tilalomként írt elvont lopásról van szó.

E magyarázat hibája, hogy az elvont törvényes tényálladék épügy mint a konkrét eseti tényálladék egyaránt *tényálladékok*. Lét-tartalmak, amelyekhez az érvénytartalom — ez esetben tilalom — csak hozzáfűződik. Amit Kelsen *közös* tartalomnak mond, az merő léttartalom, amelynek az érvénytartalomhoz csak annyi a köze, hogy azt kiválasztja.

Rickert szerint az *alany értékelő állásfoglalásának a bennrejlő értelme* kapcsolja össze a tényt és az értéket. Ténynek és értéknek az ellentétét csak a tárgyi világon túl, az alanyiség dimenziójában lehet viszonylagossá tenni.

Hartmann Nicolai a létet tágabb, az értéket pedig szűkebb értelemben fogja fel, mint itt történt. A lét fogalma nála átfogja az *ígytlét* (Sosein) és *ittlét* (Dasein) *konjunktív* ellentétét, valamint a reális lét (tény) és az ideális lét (matematikum, logikum, lényegiségek és érték) *diszjunktív* ellentétét.

Hartmann is úgy véli, mint Kelsen, hogy a létezők reális és ideális ígytlétén (ez megfelel a *miség*, a *quidditas* fogalmának) kívül van egy *semleges ígytlétük*, azaz közös tartalmuk, amellyel egybekapcsolódhatnak. Ez azonban nem szünteti meg az ideális és reális szféra ellentétét, mert az nem az ígytlét, hanem az ittlét ellentéte.

A speciális értéksszféra már most Hartmann szerint az ideális lét legönállóbb, legfüggetlenebb része. Az értéksszféra azért „lebeg” a reális lét szférája felett, mivel kölcsönösen *közömbösek* egymás

iránt. Az a reális lét, amellyel az érték összekapcsolódik, amelyben immanenssé, létszerkezetté válik, az *értékelések realitása*. Az értékreaktív aktusok az a reális szféra, amely az értékek ideális létét tartalmazza.

Hartmann szerencsés módon használja fel a *semleges ígylét* és az *alanyi értékelés* fogalmait (ezzel mintegy egybefonva a Kelsen és a Rickert kísérletét). Az előbbi átfog, de valójában nem visz át az ellentétén, mert hiszen ittlétében már nem lehet semleges. A semleges ígylét fogalomhídján csak az *alany* rohan át a maga érték-látásával.

A pozitívitás leírásának csakugyan az a legegyszerűbb módja, hogy rámutatunk azokra az *alanyi élményekre*, amelyekben az alany a tényt és az értéket együtt éli át, együtt látja. Ezeknek az élményeknek a gondolati (reflexív) elemzése vezet azután azokhoz a gondolattárgyakhoz, gondolatképletekhez, amelyek tény és érték kapcsolataként vannak szerkesztve. Ilyen a jog is.

E megoldásnak előnye, hogy az alany a ténnyel és az értékkel szemben csakugyan harmadik dimenziót jelent. Az alany kétségkívül képes arra, hogy a tárgyi világban nem képviselt fogalmakat képezzon és gondolataival a tárgyi világtól eltérjen. A pozitívitás azonban nem pusztá gondolatjáték, hanem annak a számtalan élménynek a gondolati reprodukciója, amelynek reflexív elemzése mindig bizonyos tényeknek bizonyos értékekkel együtt-átélését mutatja.

A léttartalom és érvénytartalom minőségi és mennyiségi oszlását, differenciálódását is magyarázza az alany szerepe. Mint ahogyan a jogtételt és a jogesetet csak egymással lehet meghatározni, ugyanúgy pl. az erkölcsileg releváns tény és az erkölcsi érték is egymáson kiválogatott, megkülönböztetett, korrelatív fogalmak. Ez annyit jelent, hogy a ténynek és értéknek különlegesen „erkölcsi” minőségét vagy „ígylétét” nem egymással, nem a tárgyi világban lehet azonosítani, — ez nyilvánvaló circulus vitiosus lenne — hanem csakis mint az őket együtt látó alanyi élménynek különleges tartalmát. Hasonlóképen a tények értékességének és az értékek pozitívitásának a mennyiségi fokozatosságát is az alany az a képessége magyarázza meg, hogy — mint az ismeretben a tárgyat és az igazságot — a tényt és az értéket *többé vagy kevésbé* együtt látni, élményében egymáshoz közelíteni képes. A mennyiségi különbözőségnek különleges tüneténye a viszonylagos értékeknek a polaritása is.

Ily magyarázat azt jelenti, hogy a tény csak alanyon keresztül hordozza az értéket s az érték csak alanyon keresztül függeszkedik a valóságra. Tény és érték kapcsolata ezzel nem kéttagú, hanem háromtagú kapcsolatnak bizonyul, mert a kettő közé az alany közvetítő szerepe ékelődik. Eszerint nincs olyan értékes tény, amely nem az alany substratumán keresztül válnék értékessé. A javak csak az érték-hordozó alanyi funkcióknak leválasztott objektívációi,

amelyek sohasem önmagukban, hanem mindig csak alanyon keresztül értékesek.

Ez magyarázza, hogy miért nincs kultúra alany nélkül; hogy miért értelmetlen a tőlünk vadidegen kultúra számunkra; hogy miért színesedik és ízesedik ezerféleképpen az alanyi élmények változó kulcsai szerint ugyanannak a régi kultúrának az értelme. Megmagyarázza továbbá a kultúrtudományoknak sajátságos inexaktségét is.

Kérdés csak az, hogy ez a magyarázat nem teszi-e illuzóriussá a kultúra törvényszerűségét egyrészt s a helyesség objektivitását másrészt? Ha nem, akkor meg kérdés, hogy a tény és az érték alanyi kapcsolata mögött nincs-e olyan tárgyi kapcsolat, amely az előbbit feleslegessé teszi?

Hogy mindkét kérdésre egyaránt nemmel lehet felelni, azt egy analógia világítja meg. A másodlagos vagy alanyi érzéki minőségek — a szín, az illat, a hang, az íz — is felteszik az alanyi érzékletet, anélkül, hogy ezért a tárgyi alapot nélkülöznék. Alanyi funkció és illúzió nem ugyanaz. A törvényszerűség sem azonos az ismerettárgy törvényszerűségével.

Mihelyt az alanyi élménynek tényét és értéket minőségileg és mennyiségileg vonatkoztató „fiat”-ja kezünkben van, egyúttal a reflexív gondolkodás számára e gondolatképlet másodlagos törvényszerűségének a kulcsa is adva van. A jellembeli, a művészi, a történeti és végül a jogi törvényszerűség ilyen másodlagos törvényszerűségek, amelyeknek lényege a lét és érvény elsődleges törvényei relevanciájának egy bizonyos kulcs szerint való körülhatárolása, bekarikázása. Hamlet nem úgy reagál, mint Othello, ha mégis, akkor nem Hamlet. Stuart Mária és Tudor Erzsébet két történeti korszakot képviselnek egymással szemben. Törvényszerűség van abban, hogy a történeti karakter kulcsa szerint az egyik sorsszerűen és jellegzetesen másképp reagál, mint a másik. De ez a törvényszerűség nem azt garantálja, hogy mi fog történni, sem azt, hogy minek kell történnie hanem csakis azt, hogy a *karakter meddig marad önmagával azonos*, illetőleg, hogy az *adott kulcs, vagyis azonos karakter mellett* mi fog s minek kell történnie. A jogi törvényszerűség sem azt biztosítja, hogy pl. a támadó ellen megtorlásokat *fognak* alkalmazni, sem azt, hogy azokat adott esetben alkalmazni *kell*, hanem csakis azt, hogy az E. O. 16. §-a nem érvényesülhet, nem lehet jog anélkül, hogy az illetékes szerv által támadónak nyilvánított fél ellen megtorlásokat ne alkalmaznának.

Ebből látható, hogy a tény és az érték kapcsolatának nem ismerettárgy, hanem csupán alanyi élmény s ezt reflexíve elemző gondolat teremtette vonatkozás gyanánt való felfogása érintetlenül hagyja úgy a tény, mint az érték saját törvényszerűségét, tehát elkerüli a synkretizmus hibáját. A két törvényszerűség nem is érintkezik. A gondolatképlet, amely összefogja őket — a pozitív érték, az értékes tény, a jószág, a kultúra, a jog — merő gondolatbeli rekon-

strukciója az alanyi élménynek. Ez a gondolatképlet az optikai műszerek „keresőjéhez“ hasonlítható, amely egyáltalában nem mond semmit arról, hogy a beleeső kép hogyan függ össze a kívülesővel, amely egy önkényesen kiválogatott darabját mutatja a szabadszemmel látható képnek és a külvilágnak összes törvényszerűségeit maradéktalanul mutatja, de csak addig a határig, ameddig látómezejébe esnek.

De nem is azon van a hangsúly, hogy tény és érték között a kapcsolat *alanyi* jellegű, hanem azon, hogy ez a kapcsolat nem új, mindkettőtől különböző ismerettárgy. A reflexív gondolkodás tárgyi fogalmat, formális gondolattárgyat alkot a kapcsolatból. A kapcsolat alanyi, élményszerű eredetét ki lehet kapcsolni és a kultúrát vagy a jogot a formális fogalmaknak abba a tág körébe sorolni, amelyek nem ismerettárgyak. Ha tény és érték kimerítik az ismerettárgyak körét, a kultúrát vagy a jogot ellenben sem a merő tényekkel, sem a merő értékekkel azonosítani nem lehet, akkor csak formális fogalmi egységet jelenthetnek. Ennek kulcsa az, hogy a tény és érték törvényszerű változásai egymástól függetlenül futnak, de belőlük mindig csak a fogalmi képlet határai között mozgóak jönnek figyelembe.

Amidőn Descartes és az occasionalisták a lélek és a test, a kiterjedt és a kiterjedés nélküli lényeg összefüggését akarták megmagyarázni, egy hasonlattal segítettek magukon. Két óra ugyanazt az időt mutathatja, noha nem hatnak egymásra. Okozatokat és érték-következményeket is egymásra lehet vonatkoztatni, ha akár az alanyi élmény, akár a gondolat megadta e vonatkoztatás képletét, kulcsát, noha a causák és ratiók sora époly független is egymástól, mint két óra járása. Ha a kultúrát és a jogot a tények és értékek törvényszerű következését mutató órák egymásravitkozttatásának fogjuk fel, akkor e vonatkozás törvényszerűsége nyilvánvalóan az órák saját külön járásának a törvényszerűsége addig a határig, amíg együtt járnak.

Amikor pedig Kant nagy szelleme a harmadik antinomiában a szabadság problémájával birkózott, világosan átlátta, hogy egy és ugyanannak a *dolognak* a szükségszerűsége és szabadsága „*kontra-diktórianus ellentétes*“. A két órára emlékeztet az a megoldása, hogy a természeti szükségszerűséget a *jelenségek*, a szabadságot ellenben a *dolgok* birodalmába utalja: az ember magatartását elvileg époly pontosan ki lehet számítani, mint a holdfogyatkozást és az ember mégis szabad. Az empirikus karakter óráján a természeti törvényszerűség járását, az intelligibilis karakter óráján ellenben az erkölcsi törvényszerűség működését olvassuk.

Csakhogy Kant nem maradt meg az egymástól *merőben függetlenül* járó óráknál. Ő az egyik órát nehezebbnek használja, amelynek súlya a másik szerkezetét hajtja. Az egyik óra most már *oka* a másik járásának, noha *jársuk* még mindig független egymástól. A jelenségek világa egy nagy színlelőadás, ahol minden szükségszerűen és időrendben történik, de az egész jelenetezés csak „érzéki

schemája“ egy gondolatműnek, amely időnkívüli, pontszerű egységbe vonja össze a jelenetek időrendi egymásutánját és ép ezért szabad, megítélhető és követelmények alatt áll.

Amit Kant csinált, az olyan, mint mikor az óriás egy lépéssel tovább taszítja a hegyet, de azután kimerülten összerogy. Hogy a szabadságnak a szükségszerűség *mellett* helyet csináljon, az *alanyt* empirikus és intelligibilis jellemre szakította szét s ezzel *belevitte* abba a tény és érték, a szükségszerűség és szabadság ellentétét. Hogy az intelligibilis karakter *miért* hozza létre ép ezt vagy azt az empirikus karaktert s általában jelenségeket, azt megfoghatatlannak tartotta. Az ő nagy elméje is alázattal állt meg az „ige testté lön“ csodája előtt.

Kantnak a szabadság azt jelentette, hogy a természeti törvény mellett erkölcsi törvény is működhessék. Hogy megférjenek egymástól, szétszakította a világot, sőt az alanyt magát is, phaenomenonra és noumenonra. Csakhogy minél inkább elférnek egymás mellett, minél tisztábban szétválnak, annál rejtélyesebb lesz a kapcsolatuk, az összeműködésük. Az alany szétbontása ebből a szempontból csak árt. Az alany nem tény és nem is érték, mert nem tárgy. Az empirikus és intelligibilis karakter megkülönböztetése nem megoldása, hanem csak megkettőzése, továbbgörgetése és elmergesítése a problémának. Az ellentétet nem szabad belevinni az alanyba, mert ez az ellentéttel szembenáll. A kapcsolat nem abban áll, hogy tény és érték egymást „előidézik“, hanem abban, hogy az alany vagy a fogalom együtt látja, együtt szerkeszti őket a merő anyagból és egymásra vonatkoztatja őket. S a szabadság nem az, hogy az érték a valóságra hatni, az erkölcsi törvény a természeti törvényen keresztül is hatni képes. Hanem az, hogy az alany vagy a fogalom a merő anyagból tényt vagy értéket szerkeszteni, tárgyi ellentétüket belátni és ezt az ellentétet élményben vagy gondolatban mégis relativizálni képes. A szabadság lérvége az, hogy tény és érték az alany szempontjából csak korlátozott hypothesisek. Tény és érték ellentétét a tárgy és alany ellentéte keresztezi. A két ellentét egymást relativizálja.

A pozitívitás és a szabadság problémájának összefüggése nyilvánvaló. Tény és érték vonatkozásának a kérdése magyarázható egyfelől az alany és tárgy, másfelől az ismeret és fogalom vonatkozásával. Igaz, hogy ezeknek a legnagyobb kérdéseknek a tárgyalásánál minden filozófia — a Platoné, az Aristotelesé, a Kanté, a Hegelé is — tapogatóssá és dadogó beszéddé válik. Ép azért fontos körülhatárolni, hogy hol kezdődik a süppedő bizonytalanság és meddig tart a szilárd, járható talaj. A kifejtettek alapján talán elmondhatjuk, hogy szabatosan kimutatható a tény és érték kapcsolatának, mint ismerettárgynak a *képtelensége*. Ezen a bizonyosságon túl még felismerhető utirányai vannak a kapcsolat *alanyi élményként* vagy *formális fogalmi egységként* való szerkesztésének. Végül ismét biztosan leírhatók a megszerkesztett fogalmi kapcsolat törvényszerű-

ségei és az ezekhez alkalmazkodó módszer. A szellemtudományok, köztük a jogtudomány elméletét közvetlenül ez a törvényszerűség és ez a módszer érdekli.

IV. Tény és érték sokféle élménybeli és fogalmi kapcsolata közül a jogot kiválasztani a jogelméletnek belső ügye és különös gondja. E kiválogatási művelet első lépése annak az alig vitatott tételnek az elismerése, hogy a jog fogalma emberi magatartások és pedig az egymás feltételeit érintő, azaz társadalmi magatartások tényeinek és értékének bizonyos kapcsolatát jelenti. De már az első lépésnél vagyis a jog genus proximumának a megjelölésénél is szigorúan ügyelni kell arra, hogy már ez a genus proximum is tény és érték fogalmi kapcsolatát szabatosan kifejezze. Ezért nem lehet a jog genus proximuma pl. a szabály fogalma, mert szabályon rendszerint csak érvénytartalmat, de nem egyúttal tény is értünk. Nem lehet a parancs sem, mert azon meg tényt értünk. De még ha parancs együtt jelentené is a parancsolás tényét és az imperativus érvénytartalmát, a parancskövetés tényét semmiesetre sem fejezi ki: azaz nem kapcsolja fogalmi egységbe a társadalmi magatartások tényeit és értékét. Ha viszont szabályon csak az érvényesülő szabályt, azaz a szabályt és szabályosságot együtt értenénk, a fogalmazásnak még mindig megmarad az a hibája, ami különben annyiszor félrevezette az elméletet, hogy a kapcsolat érvénytartalmára helyezi a hangsúlyt, amit úgy szoktak kifejezni, hogy az érvényesülő szabály is szabály. Ugyanezért hibás a jog genus proximumának a szerződést tekinteni, mert az kifejezi ugyan a szerződéstartalmat s esetleg a szerződéskötés tényét is, de semmikép sem azt, hogy a szerződést csakugyan be is tartják. A szokás fogalma már egyaránt jelenti a szokás tartalmát és tényét, de viszont kétségtelen, hogy nem minden jog szoros értelemben vett szokás.

Ezért indokolt a jog genus proximumaként oly műfogalmat felvenni, amely mindezeket a pontatlanságokat eleve kiküszöböli azáltal, hogy szabatosan kifejezi a társadalmi magatartások tényeinek és értékének kapcsolatát s e kapcsolaton belül azok teljes egyensúlyát. Ily műfogalom a társadalmi *eljárás*: az előre meghatározott társadalmi magatartás fogalma. Az eljárás fogalmának e célra való különös alkalmassága kiderül abból, hogy az már mint tudományelőtti, mint gyakorlati fogalom is a jogász számára egyaránt jelenti pl. a konkrét pert és az elvont perrendet. Az eljárás mint műfogalom természetesen még nem jogi fogalom. De már ex definitione egyaránt jelenti az elvont magatartásmintát, a szabálytartalmat egyfelől és az annak megfelelő konkrét magatartást másfelől. De csak kölesönös vonatkozásukban. Nem eljárás az a magatartásminta, amelyet nem követnek; sem pedig az a magatartás, mely nem követ mintát. A társadalmi eljárás az egymást érintő magatartásoknak olyan szabályosságát vagy közösségét fejezi ki, amely abban áll, hogy azok mind egyforma magatartásmintákat követnek és ez utóbbiak értékével együtt egyetlen élménybeli vagy fogalmi

kapcsolatot képeznek. Az eljárás ily műfogalma tehát a konkrét magatartások közösségének ténye és a közös magatartásminták értéke közötti lebegő egyensúlynak, eszmei kapcsolatnak az adekvát kifejezése.

A társadalmi eljárások nagy tömegéből a jogot kiválogatni vagyis a jog differentia specificáját meghatározni nézetünk szerint sokkal könnyebb feladat mint volt a *genus proximum* meghatározása. Ezen a ponton az elméleti háborúság csakugyan tintahalként maga körül mesterségesen terjeszti a zavart. Nézetünk szerint azonban lehetetlen elzárkózni az elől az egyszerű gondolat elől, hogy a jog a viszonylag legintézményesebb és ebben az értelemben a legfejlettebb társadalmi eljárás. Ez ellen nem lehet felhozni azt, hogy vannak kezdetleges jogok és nagyon bonyolult egyéb eljárások, mint pl. a spanyol etikett. Mert az összehasonlítás természetesen csak ugyanarra az egy közösségre és időpontra, azaz csak viszonylagosan érvényes. Azt, hogy a felnőtt fejlettebb a gyermeknél, nem lehet azzal cáfolni, hogy vannak csodagyermek és elmaradott felnőttek.

Az eljárás intézményesedésének azaz fejlődésének fogalma pontosan körülírható. Az eljárás növekedése a tényleges eljárások — az esetek — számbeli szaporodása következtében állandóan működő szervek — pl. bíróság — képződéséhez vezet. Az eljárás határossága fokozatos elkülönülés és az elkülönült eljárástypusok közötti kiegészítő összeműködés — pl. törvényhozás, bíráskodás, igazgatás — eredménye. Az eljárás szabadsága a magatartásminták érvénytartalmának, az eljárás értékességének fokozódása annak következtében, hogy a meghatározott magatartások rendjének keretében mind több olyan magatartás válik lehetővé, amelyet idegen magatartás nem érint, nem korlátoz. Végül az eljárás kölcsönössége értékességének azáltal való fokozódása, hogy a magatartások egymás akadályából mindinkább egymás segítségévé, kölcsönös együttműködéssé válnak. Az egymással összeműködő eljárásoknak ez a viszonylag legintézményesebb szerkezete a jog. Nem lehet komolyan vitatni, hogy az állandóan működő szerveknek, az elkülönült eljárásformáknak, intézményeknek, eljárásrendeknek és eljárásmeneteknek azt a gazdaságát, amelyet a jog mutat, más társadalmi eljárásoknál is megtalálunk. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy a jog voltaképp nem egyéb mint a többi társadalmi eljárásoknak a mindenkor legintézményesebb, legkijegecsedettebb része.

Az eljárási jogelmélet ellen felhozták azt a kifogást, hogy az *idem per idem* logikai hibájában szenved, mert az a szabály, amely a jogi szerveket és intézményeket delegálja vagy inthronizálja, azoktól függetlenül már jogszabály, tehát a jogot jogintézménnyel definiálni annyi mint a jogot joggal definiálni. Ez a kifogás átlátáson téves. Nyilvánvaló ugyanis már a *genus proximum* alapján, hogy a jog nem egyszerűen szabály. Az inthronizáló szabály vagy tétel épen csakis azáltal válik jogszabállyá vagy jogtétellé, hogy

specifikus módon, t. i. a viszonylag legintézményesebb eljárási szerkezetben érvényesül és ugyanebben a szerkezetben specifikus értékesítést nyer.

Az eljárási jogelmélet egyéb jogelméleti irányokkal szemben nem mereven kizáró, hanem reformatórius, átértelmező irányzatú. A természetjogi, szerződési, hatalmi, szokásjogi, elismerési, követési és tiszta jogtani elméleteket mintegy közös nevezőre hozza, amikor a legintézményesebb eljárás szabatos műfogalmával magánszólamai hangzavarába beleviszi azt az orgonapontot, amely összhangzatos polyphóniába foglalja őket. Pontos körülhatárolja az igazságosság, a szerződés, a hatalom, a szokás, az elismerés, a követés jogforrási erejét és joggá válásuk specifikus feltételeit és érthetővé teszi, hogy e feltételek és határok között miért lehet a jogot tetszés szerint bármelyiknek termékeként felfogni. Irányzata szerint a tiszta jogtannak ahhoz a követelményéhez csatlakozik, hogy pszichológizáló és politizáló homályosságok helyett és ezeknek a mankóknak az eldobásával a jogelmélet olyan fogalmi képletek segítségével haladhatson előre, amelyeknek az átlátszó s a gondolattárgyat mégis pontosan ábrázoló tisztasága szavatol a tudományos munka jó lelkiismeretért.

V. A tény és érték kapcsolatának élményszerű vagy fogalmi — egyszóval egybevető, synoptikus — egységként való felfogásából, valamint az ennek megfelelő eljárási jogelméletből bizonyos módszertani és tudományelméleti következtetések folynak, amelyek a jogtudomány természetére nézve jelentősek. Ezek a következtetések azonban ismét nem csupán a jogtudomány, hanem az összes kultúr- vagy szellemtudományok természetét érintik, ha azoknak egyike vagy másika között lehetnek is különleges kutatási irányuk szerint többé vagy kevésbé lényeges különbségek.

Következik mindenekelőtt a gyakorlati és tudományos tételes jogászatra nézve az a követelmény, hogy a merő jogtételeknek az élettől elvonatkoztatott, az esetjogászatot lenéző absztrakt fogalomjogászata nem igazi jogászat. Ez a követelmény örvendetesen érvényesülni kezd úgy a tételes jogtudományban, amely ma sokkal inkább belehatol az esetjogászatba, mint a klasszikus fogalomjogászat korában; mint pedig a jogtörténelemben, amely ma már a papírotörvények chronológiájával meg nem elégedve az igazi jogtörténetet csak az eseti és ügyleti okleveles anyag feltárásával véli leírhatónak. Egészen természetes különben, hogy új módszertani elvek az új módszerek érvényesülésével párhuzamosan lépnek fel.

Következik továbbá, hogy amint a tételes jogászat csakis a jogeset és jogtétel folytonos egybevetése útján juthat el a jog egy-egy részéne vagy ágának a teljes megértéséhez, ugyanúgy a jogelmélet is csak a jogesetek összességéből összetevődő történeti valóság törvényszerű változásainak és a jogtételek összességében bennrejlő értékítéletek helyességének folytonos, kölcsönös egymásvonatkoztatása útján juthat el a jog teljes értelméhez, fogalmához vagy lényegéhez. Ez a

belátás jótékonyan relativizálja a jogtudomány és jogelmélet különbségét. A legszerényebb jogi részletkérdésnek épúgy mint a legfőbb jogelméleti problémáknak kutatása alapján véve egyaránt annak kritikai vizsgálatát jelenti, hogy tényeknek és értékeknek különleges fogalmi kapcsolata a ténybeli és értékbeli következtetések sorából mennyit fog át, azoknak mily határokat szab és e határok között azokban mennyi a törvényszerűség.

Ebből ismét a jogelmélet, az államelmélet és végül a társadalomelmélet módszertani rokonsága következik, feltéve, hogy állam és társadalom a joghoz hasonló szerkezetű, azaz tények és értékek eszmei kapcsolatából álló oly fogalmak, amelyek közül az első a jognál szűkebb, a második ellenben tágabb. Ily feltevés mellett a társadalomelmélet (szociológia) természetesen többé nem naturalisztikus, kauzális elmélet, nem természettudomány, hanem maga is szellem- vagy kultúrtudomány. A társadalomelmélet is csak a társadalom változásának és helyességének egybevetésével jut el a társadalom fogalmához. De akkor a jogelmélet is a maga egészében — és nem csupán a jog változását kutató részében — alkalmazott társadalomelmélet. Az államelmélet pedig alkalmazott jogelmélet.

A sort továbbfolytatva a teljes világképet is tény és érték fogalmi kapcsolatának s a jogelméletet alkalmazott filozófiának is tekinthetjük. S ha a filozófia csakugyan universalis theoria, akkor ezt a nevet valóban a teljes világképre szorító elméletnek kell fenntartani. E szempontból nem helyes külön lét- vagy értékképeket fiáról beszélni, hanem a filozófia részeire is találóbb a lételmélet vagy értékelmélet kifejezés. A teljes világkép azonban — szemben a kultúrával — szétbontható a lét és érték oly teljes birodalmaira, amelyeket teljesen áthat egy-egy törvényszerűség és ezért lehetséges ezekről a területekről szóló ismeretszerző exakt tudomány. A kultúra vagy a jog tényei és értékei ellenben a teljes lét és érvény birodalmának csupán egy-egy önálló részét képezik, amelyeknek különös exakt törvényszerűsége — amely a tény és érték általános törvényszerűségeitől elvileg különböznék — nincs és ilyenekkel csak fogalmi kapcsolatuk rendelkezik.

Hogy a tudományos kutatás valamely pontján felmerült új gondolatnak mekkora lesz a kihatása más tudományok és esetleg a filozófia terén, azt annak a gondolatnak az első megfogalmazója rendszeresen époly kevéssé tudja kiszámítani, mint aki követ dob a vízbe, a víz gyűrűzésének a terjedését. Másrészt kétségtelen, hogy minden új gondolatnak ép ezek a távolabbi implikációi azok, amelyeket a metsző önkritika Árgus-szemeivel kell figyelnie az új iránynak oly célból, hogy önmagát mintegy madártávlatból szemlélhesse. Ebben az irányban mozognak azok a kutatások, amelyek a transzcendentális módszer kritikájából kiindulva annak a gondolatnak legalább is a küszöbéig vezetnek, hogy esetleg maga az ismeret is synoptikus szerkezetű (Vas Tibor), továbbá amelyek a kényszernek és a szabadságnak a specifikus jelentését egy-egy szemléletmódban

ismerik fel (Bibó István) és végül azok, amelyek az eljárás fogalmát olyan egyetemes fogalmi kapcsolatokba illesztik bele, mint pl. a folyamat és tartalom fogalmi egysége (Szabó József).

Különböző osztályozási kísérletekkel szemben célszerűnek látszik leszögezni, hogy a synoptikus módszer és az eljárási jogelmélet sem az objektivizmussal, sem pedig a realizmussal különösebben hangsúlyozott szembehelyezkedést nem jelent. Lényege nem szubjektív idealizmus, hanem kriticizmus. Mint ilyen a dogmatizmussal áll szemben, legyen az szubjektivizmus vagy objektivizmus, idealizmus vagy realizmus.

A legsúlyosabb tudományelméleti ellenvetés, amelyet a synoptikus módszerrel dolgozó jogelmélet ellen felhozhatni véltek, az, hogy miféle tudomány az, amelynek sem tárgya, sem módszere nincsen?

Hogy nincs se tárgya, se módszere, ez a kifogás talán nem egészen komoly olyan tudománnyal szemben, amely tudvalevőleg két ismerettárgynak — ténynek és értéknek — és két ismeretmódszernek — a kauzális és az axiológiai módszernek — egy bizonyos fogalmi kapcsolat szerinti folytonos egybevetésével foglalkozik.

Mínt hogy azonban maga a fogalmi kapcsolat tényleg nem ismerettárgy — mert tényből és értékből harmadik ismerettárgyat nem lehet összgyúrni — felmerül a kérdés, hogy a tudomány tárgya csakis ismerettárgy lehet-e vagy esetleg ilyeneknek merő fogalmi kapcsolata is? Mínt hogy a logika kétségkívül tudomány, noha nem ismerettárgyakkal, hanem csak merő formális fogalmakkal foglalkozik, nyugodtan állíthatjuk, hogy tudomány tárgya nem csak ismerettárgy lehet.

Amint nem minden tárgy ismerettárgy, úgy nem minden módszer ismeretmódszer. Ez a különbség pontosan egybevág azzal, hogy nem minden fogalom törzsfogalom, kategória. Amint vannak reflexív fogalmak, merő eszmék és u. n. módszertani törzsfogalmak (Rickert, Lask), ugyanúgy lehetnek olyan módszerek, amelyek nem ismerettárgyakat, hanem csupán gondolatárgyakat produkálnak vagy rendeznek. Két ismerettárgynak — ténynek és értéknek — bizonyos fogalmi kulcs szerinti folytonos egymásraveztetése csak ilyen gondolatárgyat produkáló módszer, az ismeretmódszerek szelektív használatának technikája lehet. Ilyen a synoptikus módszer.

A kifogás mindenesetre alkalmat nyújt az exakt ismeretszerző tudományok és a reflektáló tudományok, vagy elméletek közötti lényeges különbségnek a hangsúlyozására. Hogy a kultúr- vagy szellemtudományok, közöttük a jogtudományok és végül a filozófia is az utóbbiak körébe esik, az aligha lehet kétséges. Valamennyi maga körül hordja az inexactitásnak az auráját. De egyúttal valamennyi a teljes világkép, tény és érték fogalmi egységének legalább egy-egy darabját őrzi, a teljes világmagyarázat otthonossága teszi őket humanisztikussá az exakt tudományok kifürkészhetetlenül merev törvényeivel szemben. A jogtudománynak a filozófiával, sőt a theolo-

giával való közeli rokonsága a szellem- vagy kultúrtudományok sajátos természetével együtt válik érthetővé.

Kant azt mondta, hogy a jog egyáltalában nem képes arra, hogy megjelenjék. Ezen azt értette, amit ma úgy fejezünk ki, hogy az érték — pontosan szólva — nem képes megvalósulni. Ez áll tény és érték fogalmi egységére is és ebben az értelemben Kant tétele szavatol azért, hogy a jogtudomány miért nem lehet exakt ismeretszerző tudomány. De ha a mindennapi jogtechnikától kezdve az állam, a jog, a társadalom és a teljes világkép fogalmi egységén keresztül ugyanaz a szerkezeti út vonul végig, akkor ez a magyarázat valami fényt vet Ulpianusnak arra az enigmatikus definíciójára is, amely szerint: *Iurisprudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia*. Mert ha a jogtudomány nem exakt ismeretszerző tudomány is, viszont a legszerényebb mindennapos jogkérdésben is ugyanannak az ellentétnek és kapcsolatnak a lüktető feszültsége dolgozik, amely a teljes világkép hasadéka és kapcsa is egyúttal: a lét és érvény dualizmusa. És mivel ennek a feszültségnek a feloldása, a szakadékot átívelő szivárványhíd bennünk, élményeinkben és reflexív fogalmainkban van, azért a szellemtudományok minden inexaktságuk ellenére is közelebb állnak hozzánk és többet mondanak nekünk, mint az exakt ismeretszerző tudományok.

Horváth Barna